

Kimtang'ata Mjini Tanga

Katrin Bromber*

1. Utangulizi

Mnamo mwaka 1955 Wilfred Howel Whiteley alisafiri eneo kusini mwa mji wa Tanga ili kuchungua lugha iliyozungumzwa pale. Matokeo ya utafiti wake aliyahifadhi katika kijitabu chake *KI-MTANG'ATA. A dialect of the Mrima coast - Tanganyika* kilichotolewa mwaka 1956. Lugha aliyeifanua katika kitabu hicho ni lahaja moja ya Kiswahili ya kusini ambayo alifanana na lahaja nyingine za eneo hilo - hasa Kivumba. Whiteley aliipa lahaja hiyo jina la Kimtang'ata kufuatana na kijiji cha Mtang'ata. Maelezo yake yanaonyesha kwamba Kimtang'ata kilikuwa huzungumzwa pwani kati ya Mwambani na Kigombe. Aidha aligundua kwamba matumizi ya lahaja hiyo yanaendelea kupungua. Hasa ni wanawake ni watumiaji lahaja hiyo (Whiteley 1956: 3-5). Zaidi ya miaka thelathini Derek Nurse na Thomas Hinnebusch walifanya utafiti ya kiisimu katika eneo hilo mara nyingine. Waliwakuta wazee wachache tu waliozungumza lugha iliyofanana na Kimtang'ata kilichofafanuliwa na Whiteley (Nurse na Hinnebusch 1993: 521). Wote watatu walieleza kupungua kwa hadhi ya lahaja hiyo kwa ongezeko la matumizi ya Kiunguja. Waliendelea kusema kwamba sifa za lahaja hiyo huonekana katika kiwango cha leksiki zaidi kuliko viwango vingine vya lugha. Kwa vyovyote, matokeo ya uchambuzi mwingine uliofanyika mwezi wa tatu mwaka 1996 mjini Tanga yanaonyesha hali tofauti kidogo. Wahojiwa walitumia sifa za kiwango cha morfolojia zaidi kuliko zile za leksiki.

Maelezo ya makala hii yanahusu Kiswahili kitumiwacho na watu ambao husafiri mara nyingi kati ya vijiji vya Mwambani na Tongoni, ambapo lahaja ya Kimtang'ata ilitumiwa wakati wa uchambuzi wa Whiteley, na mji wa Tanga. Sehemu ya pili inahusu mazingira ya uchambuzi. Sehemu ya tatu mpaka ya tano zinatoa maelezo juu ya sifa za kilahaja katika viwango vya fonetiki, morfolojia na msamiati. Makala inamalizia kwa kufikiria uhai wa Kimtang'ata.

* Mtafiti, Chuo Kikuu cha Humboldt, Berlin, Ujerumani

2. Mahojiano

Mahojiano yalifanyika mwezi wa tatu mwaka 1996. Marehemu Mwl. Pera Ridhiwani, aliyeheshimiwa sana na watu wa Tanga na watafiti wa lugha na fasihi ya Kiswahili, alikuwa ameshafanya miadi na wanawake kutoka Mwambani na Tongoni. Mwl. Pera aliwafahamishana mhoji na wahojiwa. Alihudhuria kila mahojiano lakini hakuingilia mwenyewe hata mara moja. Wahojiwa walikuwa wanawake wanne wenye umri uliozidi miaka sitini. Walieleza kwamba husafiri mara nyingi kati ya vijiji vyao na mji wa Tanga ili kuwatembelea jamaa zao. Kawaida yao ya kusafiri ilipunguza uwezekano wa kupata „ lahaja safi“. Zaidi ya hayo mhoji alizungumza Kiunguja tu na kuonyesha kwamba yeye mwenyewe hajui kutumia Kimtang'ata.

Walipoulizwa kusimulia vigano katika lahaja ya Kimtang'ata wanawake hao hawakufahamu. Kutumia kwa neno la Kimtang'ata ili kutaja yao ya mama kulikuwa kigeni kwao. Hali hii ingeonyesha kwamba wanawake hao hawakujua kwamba kilugha yao ni tofauti na Kiswahili kizungumzwacho mjini au Kimtang'ata kimeshakufa kabisa.

Mahojiano na wanawake kutoka Mwambani yalifanyika ndani ya nyuma bila ya kuhudhuriwa na watu wengine. Kila mmoja alisimulia vigano viwili bila ya kuingiliwa na mtu yeyote. Mfumo wa matini hizo ni ya usimulizi tu. Mahojiano na wanawake waliotoka Tongoni yalifanyika hadharani katika ua wa nyumba ya jamaa yao. Hivyo wote waliotaka kusikiliza walipata nafasi hiyo. Wasikilizaji wa kike na wa kiume wenye umri mbalimbali waliingilia masimulizi kwa kutoa maoni yao ama juu ya habari zilizoelezwa au juu ya matumizi ya lugha. Zaidi ya hayo wanawake wawili hawa walifanana kihadhi na kitabia na kusahihishana waliposikia ulazima wa kufanya hivyo. Mahojiano yalitoa matini zenye sifa za simulizi na za mazungumzo.

3. Fonetiki

Tofauti za kifonetiki zilitokea nadra tu. Kimsingi ilitokea ukaakaishaji wa fonimu /k/ mbele ya fonimu /i/ katika upatanifu wa ngeli ya saba. Matini zinaonyesha sifa hii katika vimilikishi tu. Whiteley (1956: 18) alitaja kipengele hicho kwa kiambishiawali cha nomino pia.

- (1) *Kigano kyang'u kikeshilia hapo.*
(Kigano changu kikeshilia hapo)

4. Mofolojia

Sifa nyingi zaidi zilitokea katika kiwango cha mofolojia kuliko viwango

vingine vya kiisimu. Katika kitabu chake Whiteley (1956: 22) alieleza juu ya mifululizo miwili ya viambishiawali kiima vya umoja. Mfululizo wa Kiunguja *ni-, u-, a-* hutumika sawasawa na mfululizo wa Kimtang'ata *si-, ku-, ka-* ambao pia hutokea katika lahaja ya jirani Kivumba. Matini za 1996 zinaonyesha wazi matumizi wa mifululizo yote miwili. Kwa vyovyote, mfululizo *si-, ku-, ka-* unaambatana na mahali timilifu. Whiteley alitoa mifano ambapo mfululizo huo ulitumiwa pamoja na njeo zote nyingine.

(2) *Baba sinarudi. Kumarudi, wee*
(Baba nimesharudi. Je, umesharudi?)

(3) *Yule bwana kanakaa juu ya kiti.*
(Yule bwana amekaa juu ya kiti.)

Kwa vile mazungumzo yalinaswa sauti mifano ya mpumuo wa /k^h/ ili kuonyesha ukanushaji wa nafsi ya pili na tatu ya umoja yalitokea. Nurse (1982: 173) na Nurse na Hinnebusch (1993: 365) wanaeleza mifano kama (4) na (5) kuwa ukanushaji wa kimsingi na unyambuaji wa /*nka/.

(4) *Ebu k^huolo wakezo?.*
(Ebu huoni wakezo?)

(5) *Lakini kila apatacho kikubwa k^hakimtoshi wala kidogo k^hakimtoshi.*
(Lakini kila apatacho kikubwa hakimtoshi wala kidogo hakimtoshi.)

Zaidi ya hayo mfano (4) inaonyesha tangamano irabu katika silabi ya mwisho wa kitenzi. Kwa namna hii ukanushaji unasistizwa mara mbili. Tangamano irabu ilitokea mara moja katika matini simulizi tu lakini mara nyingi katika matini mazungumzo yenye kitenzi *-ona* (*simwono - simwoni*) na *-oga* (*sogo - siogi*). Kinyume cha lahaja ya kaskazini ambazo zinatumiya mpumuo kwa kuonyesha tofauti za kisarufi, kazi hii imepunguzwa katika lahaja za kusini. Hivyo ukanushaji unaonyeshwa kwa njia mbili katika matini: Kwanza kwa mpumuo na pili kwa tangamano irabu.

Katika vitenzi kiambishiawali kiima *yu-* badala ya Kiunguja *a-* kinachoashiria nafsi ya tatu ya umoja hutokea katika matini zote. Aidha kiwakilishi nafsi cha nafsi ya kwanza ya uwingi ni *siswi* badala ya *sisi*. Whiteley (1956) na Nurse na Hinnebusch (1993) hawakutaja maumbo hayo kuwa sehemu ya sarafi ya Kimtang'ata. Inawezekana kwamba yaliingia kutoka lahaja za kaskazini, hasa Kivumba. Zaidi ya hayo Meinhof (1905: 54) alieleza *siswi* kuwa kiwakilishi nafsi katika lugha ya Kidigo inayozungumzwa katika eneo la Tanga.

Kuhusu mofimu ya wakati, hali na namna (TAM) matini zilionyesha sifa ya

kilahaja moja tu, maana yake matumizi ya *-na-* badala ya Kiunguja *-me-* kutaja hali timilifu. Nurse (1982: 176) na Nurse na Hinnebusch (1993: 420) walieleza kipengele hicho kwa lahaja za jirani Kivumba, Kipemba na Chifundi pia.

Matini simulizi zina shada vitenzi zenye kisaidizi *-(e)vu* na kitenzi zenye mofimu *-ki-* zinazolingana na Kiunguja *-likuwa* na *-ki-*. Kazi ya mifumo hiyo ni kuonyesha sharti au tendo lifululizalo. Nurse (1982: 178) alitaja tungo hizo kususiana na Kivumba na Kitumbatu.

- (6) *Na baba kevu akanga.*
(Na baba alikuwa akianga.)

Upanuaji wa kitenzi unaonekana katika kitenzi *-chukua* kitungwapo katika kauli kutendewa tu, maana yake *-chukulibwa* badala ya *-chukuliwa*. Kitenzi hicho ni dalili ya pekee ya uviringishaji katika tungo la kauli kutendewa. Kihusishi kinachounganisha kitenzi na mtendaji ni kitenzi shirikishi *ni* badala ya kihusishi *na*.

Kuhusu kirai nomino matini zinaonyesha tofauti mbili zikilinganishwa na Kiunguja. Kwanza, wahojiwa walitumia kimilikishi *-akwe* (taz. mfano (7)) sawasawa na *-ake*. Sacleux (1909: 116) na Burt (1910) walikuwa wameshataja *-akwe* kuwa kimilikishi ya lahaja za kaskazini. Whiteley (1956: 18) hakueleza unasibu katika matumizi ya tungo hizo mbili. Alitaja *-akwe* tu. Kama isemavyo mwanzoni mwa makala hii Kiunguja kimeathiri haswa lahaja jirani.

- (7) *Huyo ng'ombe aliyekuwa na nafsi yakwe k^hanashiba .*
(Huyo ng'ombe aliyekuwa na nafsi yake hakushiba.)

Sawa na lahaja nyingine pamoja na Kiunguja majina ya wajamaa huunganishwa na vimilikishi kimsinyao. Sifa maalum katika matini za Kimtang'ata ni usimilisho mbele ya irabu ya mwisho /a/ hugeuza /i/ mbele ya nusu-irabu /y/. Mifano kama (8) na (9) ilikuwa imeshaelezwa na Sacleux (1909: 118) kwa jumla lakini hakutaja matumizi usimilisho mbele kwa Kimtang'ata.

- (8) *Babiye ana mazizi ya ng'ombe mengi*
(Baba yake an mazizi ya ng'ombe mengi.)

- (9) *Sasa amwuliza mamiye*
(Sasa amwuliza mama yake)

Sifa ya pili katika karai nomino ni mifano ya viwakilishi onyeshi mbali vyenye *mfumo h + irabu + upatanivu + le*. Mieke (1979: 145) anaeleza kazi ya *mfumo* huo kuwa ni kutilia mkazo. Mfano (10) unasaidia ufafanuzi huo.

(10) *Baada ya kumwoa mkeve, siku hiile yule bwana asomesha somesha moja kwa moja mpaka usiku wa saa nne, saa tano.*

(Baada ya kumwoa mkewe, siku ile yule bwana asomesha somesha moja kwa moja mpaka usiku wa saa nne, saa tano.)

Kazi ya kutilia mkazo itakuwa wazi katika hadithi yenyewe. Mke wa mwalimu huyo alikasirishwa na bidii ya mume wake kadiri alimtakia kuishi na majini.

5. Msamiati

Kwa jumla msamiati wa matini zinazozungumziwa katika makala hii inafanana na ile ya Kiunguja. Sifa mbili zilizotokea ni vitenzi *-ola* na *-uya*. Nurse na Hinnebusch (1993) walifahamisha *-ola* (Kiunguja *-ona*) kuwa neno la Kimtang'ata na Kivumba. Whiteley hakulitaja kabisa. Kitenzi *-uya* kinachofanana kikazi na *-rudi* liliingizwa na Whiteley katika orodha ya maneno ya Kimtang'ata (1956: 63). Sacleux (1939: 988) alieleza *-uya* kuwa linatokana na lugha ya kizamani iliyoacha maneno machache katika lahaja za kaskazini. Ili kusaidia maelezo yake alitoa ubeti mmoja wa Fumo Liongo.

6. Hitimisho

Lengo la makala hii lilikuwa kutafiti sifa za lahaja ya Kimtang'ata katika matini simulizi na matini za mazungumzo. Matini hizo ni mifano ya lugha ya wanawake wanaotoka vijijini ambapo, kufutana na Whiteley, Nurse na Hinnebusch, Kimtang'ata kilitumiwa. Lugha ya wahojiwa ilichambuliwa katika viwango vya fonetiki, mofolojia na msamiati. Msingi wa ulinganisho ulikuwa Kiunguja, maana yake Kiswahili Sanifu.

Uchunguzi umebainisha kwamba sifa za kilahaja zilitokea nadra tu na matini zinaeleweka kwa watu wanaojua Kiunguja. Tofauti zilitokea haswa katika kiwango cha mofolojia. Hivyo matokeo ya utafiti huo unahitilafiana na maelezo ya Whiteley, Nurse na Hinnebusch ambao walisisitiza sifa za Kimtang'ata haswa katika kiwango cha msamiati. Hitilafu hiyo inaweza kuelezwa na sababu kwamba msamiati ni sehemu ya lugha ambayo hubadilika upesi msamiati zaidi kuliko zote nyingine. Zaidi ya hayo wanawake hao husafiri mara nyingi kati ya vijiji vyao na mji wa Tanga. Ongezeko la usafiri linaelekea hali ambapo sifa chache za mofolojia zitakuwa kumbukumbu za mwisho za Kimtang'ata.

Uchunguzi juu ya mahojiano ulionesha kwamba wahojiwa walisahihishana lugha zao. Hali hii ingedokeza kwamba hawana uhakika tena kuhusu lugha zao za vijijini. Zaidi ya hayo hawakujua kwamba lahaja yao huitwa Kimtang'ata. Hivyo ni lazima kuuliza kama lahaja hiyo ilikuwa hai kweli wakati uliopita au kama Kimtang'ata ni mfani mzuri wa kubuni kwa kitaaluma. Mtu lazima ajiulize kwa nini Charles Sacleux aliyeishi jirani na kuandika kitabu kizima juu ya lahaja za Kiswahili hakutaja Kimtang'ata hata mara moja? Möhlig (1995: 44) alisawazisha Kimtang'ata na Kimrima. Lakini Kimrima ni Kiswahili kisemwacho kati ya ghuba ya Vanga na Rufiji, yaani Kimrima ni istilahi inayojumlisha matumizi ya Kiswahili katika eneo linalohitaji ufafanuzi ya kiisimu zaidi. Mradi wa pamoja wa Chuo Kikuu cha Dar es Salaam na Chuo Kikuu cha Helsinki ya kuchambua matumizi ya Kiswahili kusini mwa Dar es Salaam, Unguja, Pemba, Tumbatu na Mafia ni mwelekeo mzuri wa kudhihirisha hali ya Kiswahili katika eneo hilo (Hurskainen 1998).

Kwa kumaliza inapaswa kusesitiza tena kwamba matini zilizokuwa msingi wa utafiti huu ni mifano ya lugha ya mjini. Wahojiwa na jamaa zao walisema kwamba vijijini kusini mwa Tanga watu wanatumia lugha tofauti kabisa. Lakini hawakuwa na uhakika kama lugha hiyo ni Kiswahili au lugha nyingine ya Kibantu. Hivyo, uchambuzi katika eneo hilo ungeweza kutoa matokeo tofauti .

Marejeo

- Burt, F. 1910. *Swahili Grammar and Vocabulary*. London.
- Meinhof, C. 1905. Das Digo. Ostafrikanische Studien. Katika: *Mitteil. Des Seminars für orient. Sprachen*, Bd. VIII.
- Miehe, G. 1979. *Die Sprache der älteren Swahili-Dichtung (Phonologie und Morphologie)*. Berlin: Reimer.
- Möhlig, W.J.G. 1995. Swahili-Dialekte. Katika: Miehe, G. na W.J.G. Möhlig, wahariri, *Swahili - Handbuch*. Köln, 41-62: Rüdiger Köppe.
- Nurse, D. 1982. A Tentative Classification of the Primary Dialects of Swahili. Katika: *Sprache und Geschichte in Afrika* 4: 165-205.

- Nurse, D. na Th. Hinnebush. 1993: *Swahili and Sabaki. A Linguistic History*. Los Angeles: Univ. of California Press.
- Sacleux, Ch. 1909. *Grammaire des Dialectes Swahilis*. Paris: Procure des PP. Du Saint Esprit.
- . 1939. *Dictionnaire Swahili-Francais*. Paris: Institut d'Ethnologie.
- Whiteley, W. H. 1956. *Kimtang'ata. A Dialect of the Mrima Coast - Tanganyika*. Kampala: East African Swahili Committee.